

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

אורלית קולודני*

פתיחה

המקרא נכתב בדרך כלל ברצף, מלבד המקומות הריקים שמשאירים כדי לסמן את הפסקים בין הפרשיות ובין הספרים. השירות שבתורה כתובות בצורה אחרת. בתלמוד נאמר כי יש שתי צורות כתיבה של שירה. הראשונה היא אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה, דהיינו כתיבה בשני טורי כתב מקבילים והשארת רווח של פרשה סתומה בין כל שתי צלעות. הצורה השנייה היא אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח, דהיינו בכל שורה יש קטע (או קטעים) של כתב וביניהם רווח (או רווחים), ובשורה הבאה להפך: הרווח כנגד הכתב, והכתב כנגד הרווח.¹

המבנה של שירת הים ושירת האזינו העסיק את חכמי ההלכה והמסורה מטעמים הלכתיים – הם ביקשו להנחות את הסופרים-המעתיקים כיצד לכתוב את השירות. צורת הכתיבה של שירת הים לא נקבעה במפורש ובאופן חד-משמעי במקורות התלמודיים. בתלמוד הבבלי לא נזכרה שירת הים במפורש, ובתלמוד הירושלמי צוינה רק צורת כתיבתה – אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח.² רק בשלב מאוחר יותר, לראשונה בסביבות המאה השמינית, נזכרה במסכת סופרים, וגם בה נמסרה רק מסורת כתיבתה – לא כמו שירת האזינו (אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה), אלא בצורת אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח, ובשלושים שורות. עוד פורטו שם התיבות הראשונות בכל שורה וראשי הקטעים שלפני השירה ולאחריה.³

החלוקה לפרטיה מובאת בשלב מאוחר יותר, אצל הרמב"ם, שהסתמך על כתר ארם צובה: 'שירת הים כותבים אותה בשלשים שיטה: שיטה ראשונה כדרכה ושאר השיטות אחת מניחין באמצע רוח אחד, ואחת מניחין הרוח בשני מקומות באמצעה עד שתמצא השיטה חלוקה לשלש ונמצא רוח כנגד הכתב וכתב כנגד הרוח'.⁴ הרמב"ם חזר על

* ד"ר אורלית קולודני, סגנית נשיא והמזכיר האקדמי, המכללה האקדמית חמדת. מאמר זה מבוסס ברובו על עבודת הדוקטור שלי, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים איטלקיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות, אוניברסיטת בראילן, תשס"ח, בהנחיית פרופ' יצחק ש' פנקובר.

¹ בבלי, מגילה טז ע"ב; ירושלמי, מגילה ג, ז (עג ע"ג; טור 767).

² 'שירת הלויים [האזינו] לא יפחתו לה מששה קריאות [הקראים לתורה] סימנה הזי'ן ל'ך. ר' זעורה ר' ירמיה בשם רב: שירת הים ושירת דבורה נכתבים אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח; עשרת בני המן ומלכי כנען נכתבין אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה, דכל ביניין דכן לא קאים' (ירושלמי [לעיל הערה 1]).

³ מסכת סופרים יב, י (מהדורת היגר, עמ' 234).

⁴ משנה תורה, הלכות ספר תורה ה, ד (מהדורת שטיינזליץ, עמ' 215); וראו עוד י"ש פנקובר, נוסח התורה בכתר ארם צובה: עדות חדשה, רמת גן תשנ"ג, עמ' 32-36.

הפרטים הידועים מן המקורות שקדמו לו והוסיף עליהם מידע חדש, כמו החלוקה הפנימית לצלעות של כל שלושים השורות והמבנה של שני הקטעים שלפני השירה ולאחריה ושל ראשי השורות שלהם. הוא הדגים את החלוקה לצלעות בעזרת כתיבת השירה עצמה (ו'זו היא צורתה...')⁵ ועל צורת הכתיבה של השורות שלפני השירה ושל אחריה כתב: '[...] ושיהיה בראש השיטין למעלה משירת הים: הבאים, ביבשה, השם, מת, במצרים [חמש שיטין]. ולמטה מן השירה חמש שיטין תחלת כל שיטה מהן כך: ותקח, אחריה, סוס, ויצאו, ויבאו'.

בכל ספרי התורה בימינו יש הבחנה בין צורת הכתיבה של שירת הים לזו של שירת האזינו: שירת הים מופיעה בשורות של שלושה חלקים ושל שני חלקים; ואילו שירת האזינו מופיעה בשורות של שני חלקים בשתי עמודות.⁶ במהלך המסירה נתגבשו טיפוסים כתיבה רבים ומגוונים, אך בסופו של דבר התקבעה צורה מסוימת ורוב הטיפוסים האחרים נדחו והשתכחו. במאמר זה אדון בטיפוסי הכתיבה השונים של שירת הים שנתגבשו בקרב סופרי איטליה בתקופת ימי הביניים. הממצאים מבוססים על בדיקה רחבה של 148 כתבי יד איטלקיים מימי הביניים, שתקופת כתיבתם משתרעת על למעלה מ-400 שנה – מן המאה השתים עשרה עד המאה השש עשרה. הנתונים ישמשו להכרת טיפוסי הכתיבה במסורת האיטלקית בתקופה הנידונה ולהגדרת היקפו של כל טיפוס. נוסף על כך אבדוק אם טיפוסי הכתיבה באיטליה הם גלגולים של מסורות קדומות מאשכנז ומארץ ישראל שהתגלגלו ברחבי התפוצה היהודית.⁷

מבנה שירת הים בכתר ארם צובה

כתר ארם צובה הוא כתב היד החשוב ביותר מתקופת בעלי המסורה. סיבת ייחוסו של הכתר היא שבעל המסורה הידוע אהרן בן אשר הוא שניקדו, הטעימו וכתב את הערות

המוכיח שאכן צורת שירת הים אצל הרמב"ם זהה לזו שבכתר; י' עופר, המסורה למקרא ודרכיה פרקי מבוא, ירושלים 2022, עמ' 86–92.

⁵ שם, בהלכות ספר תורה, סוף פרק ה, כתב הרמב"ם את השירה, וכך אנו למדים על חלוקתה הפנימית. על צורת כתיבתה בדפוסים של משנה תורה, אשר חלוקים בינם לבין עצמם, ראו פנקובר, [לעיל הערה 4], עמ' 33–36.

⁶ J. S. Penkower, 'Fragments of Six Early Torah Scrolls: Open and Closed Sections, The Layout of Ha'azinu and of the End of Deuteronomy', N. de Lange and J. Olszowy-Schlanger (eds), *Manuscripts hébreux et arabes; Mélanges en l'honneur de Colette Sirat*, Turnhout 2014, p. 53

⁷ כתבי יד אלו נבדקו במסגרת מחקר מקיף שנועד לאפיין את המרחב האיטלקי על פי קווי ההיכר של תופעות שונות, בעיקר אלה הקובעות את כשרותו או את פסילתו של ספר תורה, דהיינו נוסח המקרא, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות שירת הים ושירת האזינו ואף השורות שלפניהן ולאחריהן, שהן למצווה מן המובחר. במחקר נבדקו 154 כתבי יד איטלקיים (כולל 14 תיקוני ספרים וספר תורה אחד) שנכתבו בימי הביניים, וששרד בהם לפחות אחד משני הספרים שמות או דברים, שבהם קטעי המדגם. במחקר הצגתי בהרחבה את ההבדלים בשלוש התופעות הללו ומיינתי את כתבי היד לפי הקווים הטיפוסיים שלהם. עיינו: קולודני (לעיל הערת כוכבית).

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

המסורה שלו, והרמב"ם סמך עליו בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות והשירות שבתורה שבהלכות ספר תורה:⁸

ולפי שראיתי שיבוש גדול בכל הספרים שראיתי בדברים אלו, וכן בעלי המסרת שכותבין ומחברין להודיע הסתומות והפתוחות נחלקין בדברים אלו כמחלקת הספרים שסומכין עליהן – ראיתי לכתוב הנה כל פרשיות התורה הסתומות והפתוחות וצורות השירות, כדי לתקן עליהם כל הספרים ולהגיה מהן. וספר שסמכנו עליו בדברים אילו הוא הספר הידוע במצרים, שהוא כולל ארבעה ועשרים ספרים, שהיה בירושלים מכמה; שנים להגיה ממנו הספרים, ועליו היו הכל סומכין, לפי שהגיהו בן אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו [ממנו] פעמים רבות כמו שהעתיקו, ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכתו.⁹

שירת הים לא שרדה בחומר המועט שנותר מן התורה בכתר ארם צובה.¹⁰ לכן על צורת כתיבתה אנו לומדים ממחקרו של פנקובר על דפוס אישאר משנת 1490.¹¹ בעל הדפוס, ישי ב"ר עמרם עמאדי, העיד כי הגיה את הספר לפי הכתר, בין היתר גם את שירת הים ושירת האזינו. מהגהות אלה עולה כי היו בכתר חמש שורות לפני השירה הפתוחות בחמש תיבות כפי שציין הרמב"ם: הבאים, ביבשה, ה', מת, במצרים; וכן חמש שורות אחריה הפתוחות בתיבות: ותקח, אחריה, סוס, ויצאו, ויבאו. השירה עצמה כתובה בשלושים שורות כנמסר במסכת סופרים (יב, י), וראשיהן: אז, לאמר, ורוכבו, לישועה, אבי, שמו, שלישיו, אבן, י"י, קמיד, אפיק, נוזלים, אויב, נפשי, ברוחך, אדירים, כמוכה, פלא, בחסדך, קדשך, אחז, אדום, כל, ופחד, יעבר, קנית, לשבתך, דרך, בא, מי. השורה הראשונה (שנסתיימה בתיבה 'ויאמרו') נכתבת כדרכה ברצף ללא רווחים, לאחריה שורה שנייה מחולקת לשלוש צלעות (שני רווחים בשורה; החלק הראשון [לאמר] והחלק השלישי [סוס] בני מלה אחת בלבד) ושורה שלישית לשתי צלעות (רווח אחד בשורה). בשורות המחולקות לשלושה חלקים נכתבת מילה אחת בצלע הראשונה ומילה אחת בצלע השלישית. מהשורה הרביעית ואילך חוזרות צורות הכתיבה לסירוגין של השורה השנייה

⁸ על מידת הדיוק שלו והתאמתו למסורה ראו למשל: י' ייבין, כתר ארם צובה: ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, עמ' י; מ' ברויאר, חמישה חומשי תורה, מהדורת חורב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 4; עופר, (לעיל הערה 4), עמ' 147–150.

⁹ משנה תורה, הלכות ספר תורה ה, ד (מהדורת שטיינזלץ, עמ' 204–205); בעניין ההוכחות של הרמב"ם על סמך הכתר ראו מ' גושן-גוטשטיין, 'האותנטיות של כתר חלב', בתוך: כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א: מחקרים בכתר ארם צובה, ירושלים תש"ך, ח' רבין (עורך), עמ' י-לז; J. S. Penkower, 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus* IX (1981), pp. 39–128.

¹⁰ על החלקים החסרים בכתר ראו י' עופר, 'כתר ארם צובה לאור רשימותיו של מ"ד קאסוטו', ספונות, יט (תשמ"ט), עמ' 280–282; מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה' (שם), עמ' 170–171.

¹¹ פנקובר, (לעיל הערה 4), עמ' 10–13; 32–50.

והשלישית עד לשורה עשרים ותשע הנחלקת לשתיים. בשורה שלושים (האחרונה בשירה) מופר הסדר הסימטרי של החלוקה, ובמקום חלוקה לשלוש צלעות היא שוב נחלקת לשתיים כמו בשורה הקודמת לה. להמחשה, אציג להלן את צורת הכתיבה של השירה בכתר של שלוש השורות הראשונות ושל שלוש השורות האחרונות על פי הגהותיו של עמאדי.¹²

שורה	מבנה השירה בכתר
1	או ישיר משה ובני ישראל את השירה הזאת לי-הוה ויאמרו
2	לאמר אשירה לי-הוה כי גאה גאה סוס
3	ורכבו רמה ביים עזי וזמרת יה ויהי לי
27-4	
28	ידיך י-הוה ימלך לעלם ועד כי
29	בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו ביים וישב י-הוה עלהם
30	את מי היים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך היים

במסכת סופרים ובמשנה תורה לרמב"ם הובאו אפשרויות שונות למספר השורות בעמודה בספר תורה ובהן גם האפשרות של ארבעים ושתיים שורות.¹³ נראה כי עריכת השירה בדרך שתוארה לעיל, כולל סידור השורות שלפניה ולאחריה, נועדה לכתחילה לכתביה בספרים, שבהם נכתבות ארבעים ושתיים שורות בעמודה כפי שמקובל היום בספרי התורה. להלן חישוב השורות וסידורן על הדף: הקטע שלפני השירה מופיע בחמש שורות,

¹² עמאדי לא כתב על הגיליון את צורת השירה ואת צורת השורות שלפניה ושלאחריה, אלא ציין את צורתה על גבי השירה שבדפוס בעזרת סימון עיגולים מעל מילים ומעל צלעות. בדרך זו הוא ביקש לציין שמילה פלונית פותחת שורה חדשה או צלע חדשה. כאשר רצה לבטל רווחים, הוא מתח קווים בין מילים; פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 118, וראו שם גם תצלום מס' 5; עופר (לעיל הערה 4), עמ' 92.

¹³ במסכת סופרים ב, יא (מהדורת היגר, עמ' 116) נמסר על אפשרויות מספר: 42, 60, 72 ו-98 שורות. לפי הרמב"ם (משנה תורה, הלכות ספר תורה, ז, י [לעיל הערה 4]), עמ' 198), מניין השורות בעמודה אינו קבוע ויכול לנוע בין 48 ל-60, 'יבואו לפי הכתב', (כלומר מידתם יחסית). בפועל הוא כתב בספר התורה שלו 51 שורות בכל דף (ט, י) ובעקבותיו נוהגים כך היום התימנים בספרי התורה שלהם; פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 33-36. דגם השירה ב-42 שורות נשמר גם בספרי תורה הנכתבים ביותר שורות, אלא שלאחר השירה ממשיכים הסופרים לכתוב את הטקסט כרגיל עד לסוף הדף. דוגמה של ספר תורה כזה פרסם פנקובר ובו 71 שורות בעמודה: J.S. Penkower, 'A Sheet of Parchment from a 10th or 11th Century Torah Scroll: Determining its Type among Four Traditions (Oriental, Sefaradi, Ashkenazi, Yemenite)', *Textus XXI* (2002), pp. 235-264. מארים' וכו' בשורות שאורכן כשורות השירה. אפשרות זו אכן מתועדת בכתבי היד המחקים את מבנה השירות שבספרי התורה. יש סופרים הכותבים את 42 שורות השירה בעמודה ובה יותר שורות, ולאחריה הם חוזרים לצורת הכתיבה הרגילה בצורת שני טורים או שלושה; כתיבה ב-42 שורות היא אחד המניינים הידועים והעתיקים בעקבות פסיקתו של השולחן ערוך (שולחן ערוך, יורה דעה רעה, ו: 'ועוד נהגו במנין השטין לעשותם לא פחות ממ"ח, ויא"מ ב"ב ולא יותר').

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

אחריו שורה פנויה (פרשה פתוחה); אחריה השירה בשלושים שורות, שוב שורה פנויה, ובסוף הקטע שלאחר השירה בחמש שורות; בסך הכול ארבעים ושתיים שורות.

מסורות הכתיבה של שירת הים באיטליה ומיון הטיפולוגי

הלכות כתיבת השירה וצורת עריכתה על הדף מתייחסות אומנם לספרי תורה, אך היו סופרים שהקפידו לכתוב באותה צורה גם בכתבי היד. יצחק פנקובר בדק כעשרים כתבי יד מאזורי מסירה שונים (כתבי יד מזרחיים, ספרדיים, אשכנזיים וצרפתיים-איטלקיים) ומצא טיפוסים כתיבה רבים ומגוונים של שירת הים.¹⁴ הוא העיד על ריבוי צורות הכתיבה, הגדיר את הטיפולוגיה של צורות הכתיבה באזורי המסירה השונים ואף מייך אותן לשלושה טיפוסים עיקריים (טו 1-18; שורות 1-28): (א) כתיבה כנמסר במשנה תורה לרמב"ם (על פי הכתר) – 'אריח על גבי לבנה ולבנה על גבי אריח'; (ב) צורת כתיבה באותו מבנה, אבל החלוקה הפנימית של הצלעות שונה מזו שבכתר; (ג) כתיבה לסירוגין במבנים אחרים כמו שורה בעלת ארבע צלעות ושורה בעלת שלוש צלעות, או כתיבה לסירוגין של שתי צלעות בכל שורה כשאחת מן השורות מוזחת – פעם פנימה ופעם החוצה.

למרות המגוון בצורות הכתיבה מצא פנקובר מאפיין אחד המשותף לרוב כתבי היד הספרדיים והוא התחלקות שתי השורות האחרונות של השירה (שורות 29-30, פסוק 19) לשניים ולשלושה. בכתבי היד האשכנזיים והצרפתיים-האיטלקיים מצא כי שתי השורות האחרונות נכתבו ברצף, כלומר אינן חלק מהשירה. על פי רוב, שורות אלה נכתבו בטור רגיל (בדרך כלל מתוך שלושה טורים), כשאר כל הכתב, וגם כשנכתבו ארוכות יותר במקביל לשורות השירה, נכתבו ללא רווחים. פנקובר לא עסק בכתבי יד איטלקיים, אלא רק רמז בעקיפין לדמיון בינם לבין כתבי היד האשכנזיים.¹⁵

יוסי פרץ התמקד במחקרו במרחב האשכנזי ובדק כמעט את כל כתבי היד האשכנזיים השירה בצורות אחרות לחלוטין, ובהן כאלה שנפסלו להלכה.¹⁶

בכתבי היד האיטלקיים מימי הביניים, כמו הממצאים של פנקובר ופרץ במחקריהם, קיימות צורות כתיבה מגוונות, המשקפות דרגות שונות של קרבה למבנה השירה או לחלופין של ריחוק ממנו כפי שהתווה הרמב"ם (על סמך כתר ארם צובה) או למבנה שלה על פי מסכת סופרים.¹⁷ אפשר למיין את הצורות האלה לשלושה טיפוסים עיקריים,

¹⁴ פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 37-41; פנקובר (לעיל הערה 13), עמ' 235-264.

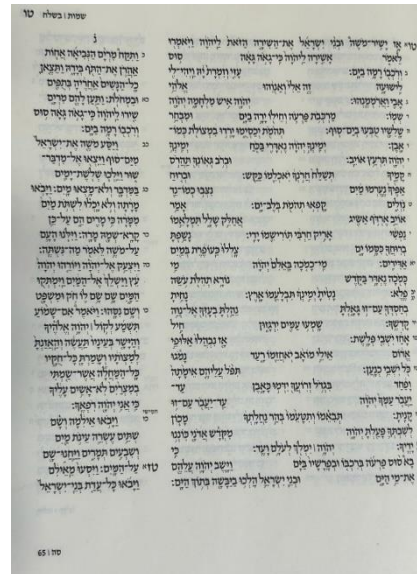
¹⁵ על כך ראו, פנקובר (לעיל הערה 13), עמ' 247.

¹⁶ 'פרץ, 'מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי-יד אשכנזיים מקראיים מימי הביניים', ר"י זר, 'י' עופר (עורכים), ישראל – מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין, ירושלים תשע"א, עמ' 179-203.

¹⁷ מאחר שרשימת 148 כתבי היד משתרעת על עמודים רבים, אתיחס בהמשך לכתבי היד לפי מספרם בעבודת הדוקטורט. ראו: קולודני (לעיל הערה *), עמ' 24-47. הרשימה הועלתה גם למרשתת: https://hemdathadaram-my.sharepoint.com/personal/orkolodni_hemdat_ac_il/_layouts/15/onedrive.aspx?id=

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

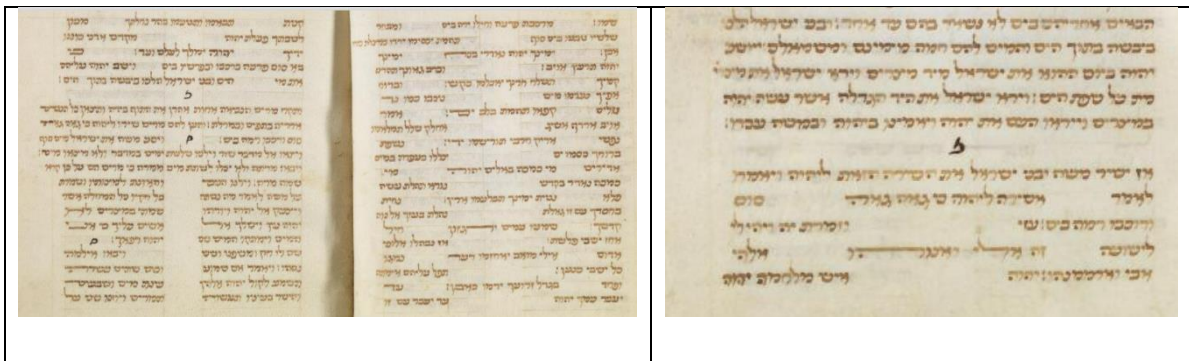
ה-56 (בשורות 1–28) אין כלל חילופים והם זהים בדיוק לחלוקה בכתר ובארבעת הנותרים יש שינויים קלים מאוד: בכ"י 44 החלוקה ב-28 השורות זהה לחלוקת הרמב"ם למעט השורה הראשונה הנחלקת לשתיים; בכה"י 93; 116 תיבת 'עזי' (בשורה 3) מצטרפת לצלע הימנית במקום לשמאלית כבכתר; בכה"י 94 תיבות 'עזי' (בשורה 3) ו'י-הוה' (בשורה 5) מצטרפות לצלע הימנית במקום לשמאלית כבכתר. ראו איור 1–2: כתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית, על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי-יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר [פיקוח מדעי: יוסף עופר], ירושלים תש"ס; כ"י פרמה, פלטינה 1682 (דה רוסי 293; ריצ'לר 155) (כ"י 94).

איור 1: כתר ירושלים – תנ"ך האוניברסיטה העברית, על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי-יד הקרובים לו בשיטת הרב מרדכי ברויאר [פיקוח מדעי: יוסף עופר], ירושלים תש"ס, עמ' 65.

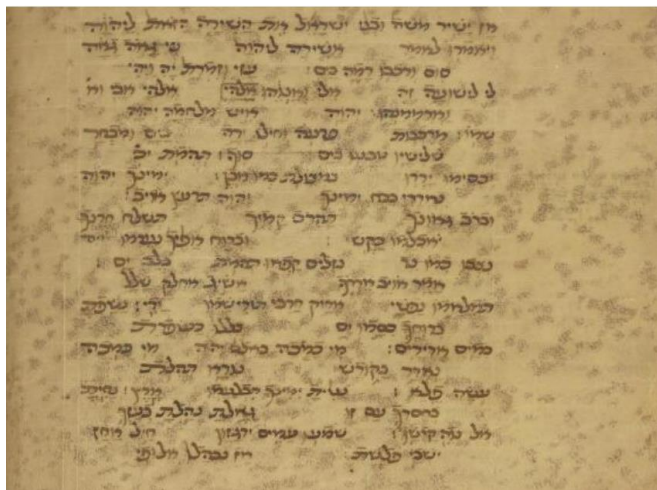
עשרה: 8 (1406); 11 (1468); 17 (1450); 20 (1450–1550); 24 (1450); 30 (1450); 37 (1448); 44 (1450); 57 (1450); 63 (1439); 79 (1450); 90 (1400); 94 (1450); 95 (1425); 96 (1400); 110 (1450); 113 (1450); 124 (1499); 129 (1400); 133 (1400); 143 (1439); 146 (1455); 153 (1400). 7 כתבי יד קדומים יותר מהמאה השלוש עשרה: 27 (1286); 36 (1240 לערך); 93 (1250 לערך); 116 (1290 לערך); 134 (1284); 140 (1285); 141 (1260).

אורלית קולודני

איור 2: כ"י פרמה, פלטינה 1682 (דה רוסי 293; ריצ'לר 155) (כ"י 94), דף 84r; 85v – 85r

קבוצה 2א: כתבי יד המשקפים זהות למבנה השירה בכתר, אבל בחלוקה פנימית השונה מן הכתר
 קבוצה 2א משקפת זהות למבנה השירה שבכתר. בקבוצה זו השירה נכתבה ב-12 כתיבי יד (8.1 אחוזים) שהשירה נכתבה בהם בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים לסירוגין, ב־28 שורות, אבל בחלוקה פנימית השונה מן הכתר. בכה"י 74 השורות לא היו מיושרות משני הצדדים כבכתר, אלא כל שורה שנייה מוזחת משני הצדדים. בכה"י 74 השורות לא היו מיושרות משני הצדדים כבכתר, אלא נכתבה כל שורה שנייה מוזחת משני הצדדים.²¹ ראו איור 3 כ"י פריס, הספרייה הלאומית 63 heb. (63), קניקוט 346 (כ"י 74).

איור 3: כ"י פריס, הספרייה הלאומית 63 (heb. 63), קניקוט 346 (כ"י 74), דף 45v

²¹ 3; 18; 41; 74; 108; 99; 125; 130; 135; 142; 145; 148.

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

קבוצה ב: כתבי יד שהשירה נכתבה בהם במעט יותר מ-28 שורות או במעט פחות, בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים ובמבנים אחרים כמו שתיים ושלוש, שתיים ואחת, ארבע ושלוש

בקבוצה זו נמנים 79 כתבי יד (53.3 אחוזים) שמעתיקיהם הקפידו לכתוב את השירה בצורת אריח על גבי לבנה, אך לא הקפידו על כתיבת השירה ב-28 שורות כבכתר, ולא שמרו על ראשי השיטין הנתונים.²² ב-43 מתוך 79 כתבי היד השירה כתובה במעט יותר מ-28 שורות או במעט פחות, בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים ובשינויים קלים בחלוקה הפנימית של הצלעות.²³ בחמישה כתבי יד מתוך 43 השורות לא היו מיושרות משני הצדדים כבכתר, וכל שורה שנייה נכתבה מוזחת משני הצדדים.²⁴ ב-15 מתוך 79 כתבי היד השורה הראשונה נכתבה לא ברצף כבכתר.²⁵ ב-36 מתוך 79 כתבי היד השירה כתובה במבנים אחרים שניתן לחלקם לארבעה

טיפוסי כתיבה:

ב.1. כתיבת השירה בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שתיים ושלוש השירה נכתבה בצורה זו בשישה כתבי יד במבנה של שתיים ושלוש.²⁶ כלומר לאחר השורה הראשונה נחלקת השורה השנייה לשני חלקים במקום לשלושה, וזו שלאחריה נחלקת לשלושה במקום שניים וכן הלאה (בסדר הפוך מזה שבכתר);²⁷ השורות מיושרות מימין ומשמאל (למעט כ"י 120 שבו נכתבו שתי שורות בלבד מוזחות מימין ומשמאל). בכ"י 131 השורה הראשונה אינה רציפה, אלא נחלקת לשני חלקים.

22 1; 4; 5; 6; 7; 9; 10; 12; 14; 15; 16; 19; 22; 23; 25; 29; 31; 32; 33; 34; 35; 42; 43; 45; 46; 47; 48; 49; 51; 52; 53; 54; 56; 58; 60; 64; 65; 67; 70; 71; 73; 77; 78; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 88; 91; 92; 101; 103; 104; 105; 106; 107; 109; 111; 112; 115; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 127; 128; 131; 137; 138; 147; 149; 150; 152; 154.

23 1; 5; 10; 14; 19; 22; 23; 32; 33; 34; 35; 42; 45; 48; 49; 51; 52; 53; 54; 56; 58; 60; 64; 65; 67; 70; 71; 73; 77; 78; 81; 84; 85; 86; 88; 91; 92; 101; 104; 105; 106; 107; 111; 115; 117; 122; 127; 137; 138; 147; 149; 152; 154.

24 35; 54; 106; 115; 137.

25 7; 10; 16; 35; 52; 77; 82; 83; 86; 88; 91; 103; 119; 131; 137.

26 43; 47; 71; 112; 120; 131.

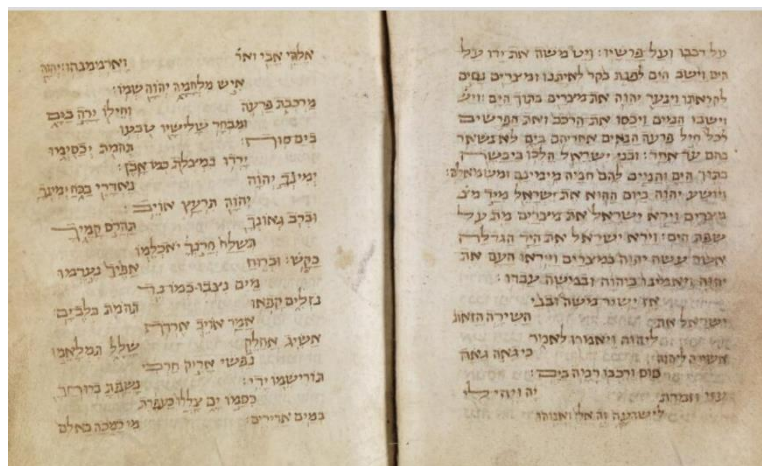
27 מבנה זה נמצא גם בכמה דפוסים של משנה תורה לרמב"ם וכך לכאורה משתמע מדברי הרמב"ם בהלכות ספר תורה ת, ד (לעיל הערה 4): 'שיטה ראשונה כדרכה ושאר השיטות אחת מניחין באמצעה רוח אחד, ואחת מניחין הרוח בשני מקומות באמצעה עד שתמצא השיטה חלוקה לשלוש...! התירוץ שניתן לדברי הרמב"ם כאן הוא כי הוא לא מנה קודם את סדר השורה עם שני רווחים כדי לשמור על הסדר המספרי, שקודם הזכיר את הרווח האחד ולאחריו את השורה בעלת שני הרווחים; על כך ועל חוסר ההתאמה בין כתבי יד הרמב"ם ראה פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 34-61; י"ש זווין, לאור ההלכה, ירושלים תשל"ח, עמ' רפח.

ב.2. כתיבת השירה בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שתיים ואחת בצורה זו נכתבה השירה ב-15 כתבי יד. מדובר במבנה של שתיים ואחת, והצלע האחת שבשורה מוחזת משני הכיוונים.²⁸ ראו אזור 3: כ"י פרמה, פלטינה 1840 (דה רוסי 825; ריצ'לר 71) (כ"י 118).

בחמישה מתוך 15 כתבי היד נכתבה השורה הראשונה לא ברצף אלא נחלקה לשני חלקים.²⁹ ראו אזור 4: כ"י פרמה, פלטינה 2023 (דה רוסי 853; ריצ'לר 91) (כ"י 119).

אזור 3: כ"י פרמה, פלטינה 1840 (דה רוסי 825; ריצ'לר 71) (כ"י 118), דף 306v-306r

אזור 4: כ"י פרמה, פלטינה 2023 (דה רוסי 853; ריצ'לר 91) (כ"י 119), דף 23r

28 4; 9; 16; 29; 31; 73; 82; 86; 103; 109; 118; 119; 121; 123; 128.
29 16; 82; 86; 103; 119; 121.

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

ב. 3. כתיבת השירה בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שתיים ושתיים בצורה זו נכתבה השירה בכתב יד אחד ולרוב השורות מוזחות פעם לימין ופעם לשמאל. ראו איור 5: כ"י האלי, האוניברסיטה 175 (Ya Qu. 1) (כ"י 15). הזחת השורות ניכרת החל בשורה השביעית של השירה. ייתכן כי הממצא מעיד על כך שבתחילת השירה לא הצליח הסופר להזיח בצורה מושלמת (פעם לימין ופעם לשמאל), ורק לאחר שכתב שורות אחדות הצליח להבין את הטכניקה הדרושה ולבצע כראוי.³⁰

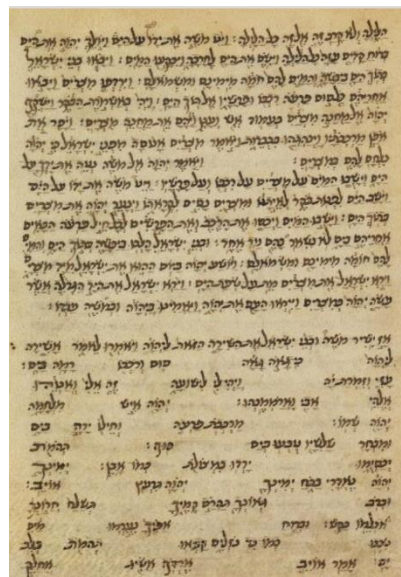
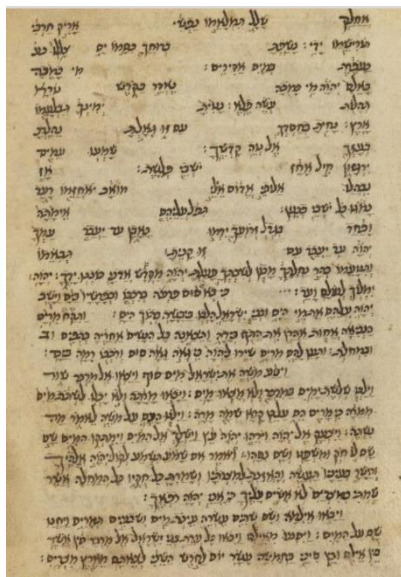
איור 5: כ"י האלי האוניברסיטה 175 (Ya Qu. 1) (כ"י 15), דף 58r

ב. 4. כתיבי יד שהשירה נכתבה בהם במבנים מעורבים בצורה זו 14 כתבי יד שמרו על כתיבת השירה בצורת אריח על גבי לבנה, אך במבנים מעורבים, ולא במבנה אחיד לאורך כל השירה.³¹ כתיבה שכזאת נבעה בדרך כלל מחוסר תכנון מראש מצד הסופר שנאלץ לכתוב את תחילת השירה לקראת סוף עמוד, במבנה מסוים ובתנאים שעמדו לפניו, ואת שאר השורות בעמוד הבא במבנה אחר. ראו איור 6–7: כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית מרכזית (Magl. III. 44) (כ"י 58); כ"י פרמה, פלטינה 2156 (דה רוסי 251; ריצ'לר 167) (כ"י 91).

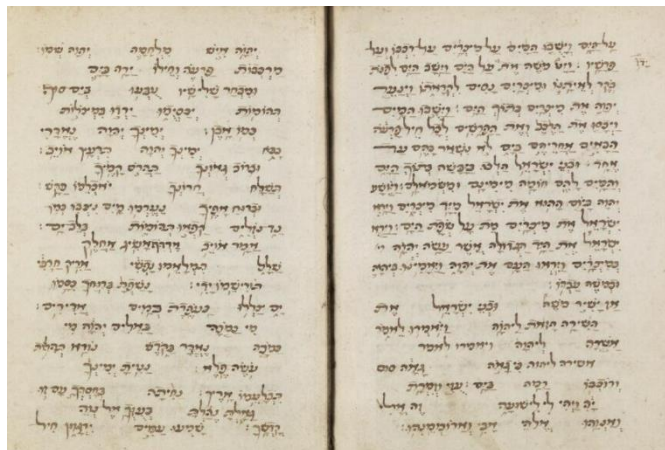
³⁰ ראוי להדגיש כי אף על פי שכתבת השירה כתובה ב-22 שורות (טו 1–18) ובמבנה צלעות של שתיים ושתיים החלוקה של הצלעות בכתב היד הזה מתאימה לחלוקה התחבירית, הרווחים באים לאחר כל צלע מן השירה בהתאם לחלוקה התחבירית המתבקשת מאופי השירה; על החלוקה התחבירית ראו ברויאר (לעיל הערה 18).

³¹ 6 (28 שורות); 7; 12; 25; 46; 52; 53; 58; 64; 70; 83 (28 שורות); 88; 91; 150.

אורלית קולודני

איור 6א, 6ב: כ"י פירנצה, הספרייה הלאומית מרכזית (Magl. III. 44) (כ"י 58), דפים 35r-34v

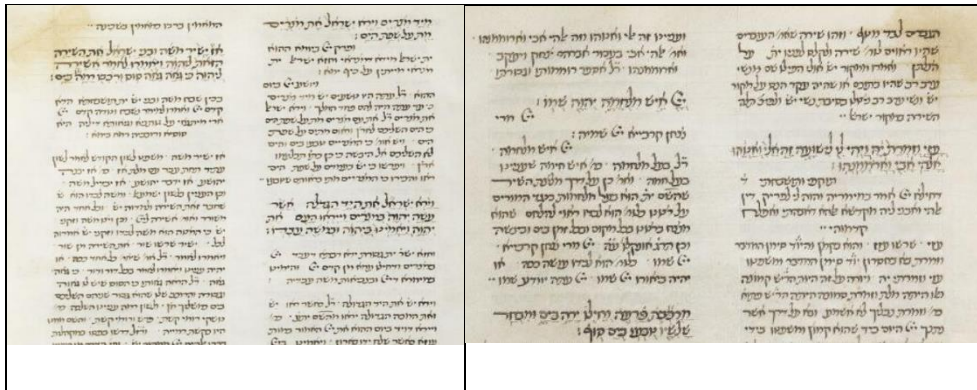
איור 7: כ"י פרמה, פלטינה 2156 (דה רוסי 251; ריצ'לר 167) (כ"י 91), דפים 71r-71v

קבוצה 1ג: כתיב יד שהשירה נכתבה בהם במבנה שירי שונה
 בקבוצה זו לא נמצאו כתיבי יד מתאימים.

קבוצה 2ג: כתיב יד שהשירה נכתבה בהם בכתיבה רגילה כשאר הטקסט
 בכתב יד אחד נכתבה השירה ללא כל אבחנה, היינו כפרוזה. ראו איור 8: כ"י פרמה, פלטינה 3220-3224 (דה רוסי 404; ריצ'לר 634) (כ"י 98).³²

³² כ"י פרמה, פלטינה 3220-3224 כולל תרגום ופירוש לסירוגין וייתכן כי השירה נכתבה בכתיבה רגילה כשאר הטקסט דווקא בשל עובדה זו. עם זאת, ראוי לציין שיש כתיבי

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

איור 8: כ"י פרמה, פלטינה 3220-3224 (דה רוסי 404; ריצ'לר 634) (כ"י 98), דפים 120v – 121r

לסיכום, בבדיקת 148 כתבי היד האיטלקיים התגלו טיפוסים שונים בכתיבת השירה. הממצא הבולט והמובהק הוא שברוב המוחלט של כתבי היד, 99.2 אחוזים, נכתבה השירה בצורת אריח על גבי לבנה. ביותר מחצית כתבי היד, 53 אחוזים, נכתבה השירה בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים, בפחות מ-28 שורות או במעט יותר, וביותר מ-8 אחוזים בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים, ב-28 שורות (בחלוקה פנימית השונה מן הכתר) – סך הכול שתי קבוצות אלה (ב+א) הן 61.4 אחוזים מכלל כתבי היד. בקצת יותר משליש מכתבי היד, 37.8 אחוזים (56 כתבי יד), נכתבה השירה כמו בכתר, ובכתב יד אחד בלבד (0.67 אחוזים) השירה נכתבה כפרוזה, כשאר הטקסט.

קבוצת מיון	מבנה השירה	מספר כתבי היד	שיעור היד (באחוזים)	כתבי
א1	28 שורות כבכתר	56	37.8	
א2	28 שורות בחלוקה פנימית השונה מן הכתר	12	8.1	
ב	ביותר מ-28 שורות או בפחות מזה ובמבנים אחרים	79	53.3	
ג1	כתיבה בצורות אחרות	-	-	
ג2	כשאר הטקסט	1	0.67	

יד שמופיע בהם התרגום לסירוגין אך הסופרים בכל זאת הקפידו לכתוב את השירה בצורה שונה. ראו לדוגמה כ"י פריס, הספרייה הלאומית 17 (héb. 17) (כ"י 65; קבוצה ב); כ"י פרמה, פלטינה 3192-3193 (דה רוסי 419; ריצ'לר 121) (כ"י 100; קבוצה א1).

זיקתם של כתבי היד האיטלקיים לכתבי יד ותיקוני סופרים אשכנזיים מימי הביניים

במחקרו המקיף של פרץ על כתבי היד האשכנזיים הוא הצביע על הטיפוסים השונים בכתבת השירה בכתבי יד מן המרחב האשכנזי.³³ להלן אשווה את הממצאים השונים בעניין צורת הכתיבה של שירת הים לממצאים בכתבי היד האשכנזיים.³⁴

קבוצה א1: כתיבת השירה ב-28 שורות, בצורת אריח על גבי לבנה (כבכתר)

ב-56 כתבי יד איטלקיים (37.8 אחוזים) נכתבה השירה בדיוק לפי גרסת הרמב"ם ובהתאם לחלוקה בכתר ארם צובה, מלבד ארבעה כתבי יד שבהם נכתבה השירה בשינויים קלים מאוד: השורה הראשונה נחלקת לשתיים; תיבות 'עזי' (בשורה 3) ו'י-הוה' (בשורה 5) מצטרפות לצלע הימנית במקום לשמאלית כבכתר. בכתבי היד האשכנזיים קבוצה זו קטנה יותר – השירה נכתבה כמסורת הכתר רק ב-54 כתבי יד (23.3 אחוזים).

קבוצה א2: כתבי יד המשקפים זהות למבנה השירה בכתר, אבל בחלוקה פנימית השונה מן הכתר

טיפוס זה משתקף ב-12 כתבי יד איטלקיים (8.1 אחוזים), שבהם נכתבה השירה בצורת אריח על גבי אריח ולבנה על גבי לבנה, במבנה צלעות של שלוש ושתיים לסירוגין, ב-28 שורות, אבל בחלוקה פנימית השונה מן הכתר. שיעורם של כתבי היד האשכנזיים שהשירה נכתבה בהם כך גדול יותר – 16.5 אחוזים.³⁵

קבוצה ב: כתבי יד שהשירה נכתבה בהם ב-28 שורות בערך, בצורת אריח על גבי לבנה
ב-79 כתבי יד איטלקיים (53.3 אחוזים) נכתבה השירה בצורת אריח גבי לבנה, אך ב-28 שורות בערך. כללתי בקבוצה זו 43 כתבי יד שבהם נכתבה השירה ב-28 שורות בערך, בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים ובשינויים קלים בחלוקה הפנימית של הצלעות. בחמישה כתבי יד מתוכם השורות לא היו מיושרות משני הצדדים כבכתר, אלא כל שורה שנייה נכתבה מוחזת משני הצדדים. ב-15 מתוך 79 כתבי היד נכתבה השורה הראשונה לא ברצף כבכתר. ב-36 מתוך 79 כתבי היד השירה כתובה במבנים אחרים.

טיפוס זה לגווניו לא היה פרי המצאתם של סופרי איטליה. תופעה דומה מצא פרץ גם בכתבי היד האשכנזיים: ב-112 כתבי יד (48.5 אחוזים) נכתבה השירה בצורת אריח

³³ פרץ (לעיל הערה 16), עמ' 186–190. החלוקה של פרץ לקבוצות שונה מעט, ולכן יש שינויים קלים בתצוגת האחוזים. ראו למשל להלן הערה 35; 37.

³⁴ על ההתיישובות האשכנזיות בצפון איטליה משלהי המאה החמש עשרה ועל השוני שבין המסורות המקומיות ובין המסורות שהביאו עימם המהגרים היהודים ראו: א' אהרן, הקול והטעם: 'ראיית' הקול ו'שמיעת' הטעם: גילוי הסולם הפנטטוני על פי שמות כ, טו: 'וכל העם ראים את-הקולת', ירושלים תשע"ה, עמ' 44–68; ר' בונפיל, 'התיישובות יהודים נודדים באיטליה בשלהי ימי הביניים', א' שנאן (עורך), הגירה בישראל ובעמים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 139–153; הנ"ל, במראה כסופה: חיי היהודים באיטליה בימי הרינסאנס, ירושלים תשנ"ד; ב' רות, תולדות היהודים באיטליה, תל אביב תשכ"ב, עמ' 68–138.

³⁵ פרץ כלל בקבוצה זו גם את כתבי היד שהשירה נכתבה עם שינויים קלים ביותר. כתבי היד האיטלקיים שהשירה נכתבה בהם כך שויכו במחקרי לקבוצה א1 (חמישה כתבי יד).

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

גבי לבנה אבל לא במבנה צלעות של שלוש ושתיים אלא במבנים אחרים: ב-34 כתבי יד אשכנזיים (14.7 אחוזים) נכתבה השירה במבנה צלעות של שתיים ושלוש (דרך כתיבה זו נמצאה בשישה כתבי יד איטלקיים [4 אחוזים]); 44 כתבי יד (19 אחוזים) במבנה של שתיים ואחת (גם ב-15 כתבי יד איטלקיים נכתבה השירה כך [10.1 אחוזים]); ארבעה כתבי יד (1.7 אחוזים) במבנה של שתיים ושתיים ובהזחת שורות (דרך כתיבה זו נמצאה רק בכתב יד איטלקי אחד [0.67 אחוזים]).³⁶

קבוצה ג1: כתיבה בצורות אחרות

טיפוס זה בולט בכתבי היד האשכנזיים – 24 כתבי יד (10.4 אחוזים) ואילו בכתבי היד האיטלקיים אינו מצוי כלל. ב-12 כתבי יד כתובה השירה בצלע אחת בלבד בכל שורה ובהזחה לסירוגין. בתשעה מהם השורות מוזחות לסירוגין פעם לימין ופעם לשמאל, ובשלושת האחרים היא כתובה לסירוגין שורה ארוכה ומתחתיה במרכז שורה קצרה.³⁷

קבוצה ג2: כתיבה כשאר הטקסט

השירה נכתבה כפרוזה ב-0.6 אחוזים מכתבי היד האיטלקיים (כתב יד אחד) וב-1.3 אחוזים מכתבי היד האשכנזיים (שלושה כתבי יד).

להלן טבלה המסכמת את הממצאים של צורת הכתיבה של שירת הים בכתבי היד האשכנזיים לעומת הממצאים בכתבי היד האיטלקיים.

קבוצת מיון	מבנה השירה	כתבי היד האשכנזיים (באחוזים)	כתבי היד האיטלקיים (באחוזים)
א1	28 שורות כבכתר	23.3	37.8
א2	28 שורות בחלוקה פנימית השונה מן הכתר	16.5	8.1
ב	בערך 28 שורות ובמבנים אחרים	48.5	53.3
ג1	כתיבה בצורות אחרות	10.4	-
ג2	כשאר הטקסט	1.3	0.67

בשתי המסורות, אשכנז ואיטליה, יש טיפוסים דומים בכתיבת השירה. הצורות השונות בכתבי היד האשכנזיים התגלגלו ברחבי התפוצה היהודית והתאזרחו גם בכתבי היד המקומיים באיטליה בימי הביניים. הן באיטליה הן באשכנז היו סופרים אשר כתבו את

³⁶ בכתבי היד האשכנזיים יש עוד שלוש דרכים, אך לא נמצאה להן עדות בכתבי היד האיטלקיים: צלעות של שלוש וארבע; 19 כתבי יד; צלעות של שלוש (כל שורה מחולקת לשלוש צלעות): עשרה כתבי יד; צלעות של חמש ואחר כך ארבע צלעות: כתב יד אחד. ראו: פרץ (לעיל הערה 16), עמ' 188–189.

³⁷ בקבוצה ג1 כלל פרץ 12 כתבי יד (5.2%) הכותבים את השירה במבנים מעורבים – חלקה הראשון כתוב במבנה מסוים, והמשכה במבנה אחר; בכתבי היד האיטלקיים נמצאו 14 כ"י הכותבים את השירה במבנים מעורבים אך אני שייכתי אותם לקבוצה ב'.

השירה בצורת אריח על גבי לבנה בלי להקפיד על 28 השורות ובמבנים אחרים (קבוצה ב). עם זאת, שיעור כתבי היד האיטלקיים שהשירה כתובה בהם כך הוא 53.3 אחוזים, אך שיעור כתבי היד האשכנזיים שהשירה כתובה בהם כך קטן יותר, 48.5 אחוזים. זהו הפרש קטן. בצירוף קבוצה א ל-ב מתברר כי ברוב המכריע של כתבי היד באיטליה ובאשכנז כתבו את שירת היים (28 השורות הראשונות) בצורת אריח על גבי לבנה (איטליה: 99.2% ובאשכנז 88.3%). בשתי המסורות היו סופרים אשר כתבו את השירה במבנה שירי שונה או כפרוזה. לא כקבוצה ג בכתבי היד האשכנזיים (כתיבה בצורות אחרות) הכוללת 11.7 אחוזים, בכתבי היד האיטלקיים מונה קבוצה זו רק 0.67 אחוזים (רק קבוצה ג2). נוסף על כך, קבוצה א בכתבי היד האיטלקיים (כתיבת השירה ב-28 שורות, בצורת אריח על גבי לבנה כבכתר) כוללת יותר משליש מכתבי היד, 37.8 אחוזים, ואילו בכתבי היד האשכנזיים מונה קבוצה זו רק כרבע מכתבי היד, 23.3 אחוזים.

צורת הכתיבה של כתיבת שתי השורות האחרונות בשירה (פס' 19; שורות 29–30)

כאמור מן המחקר של פנקובר³⁸ עולה כי בכתבי יד מאזורי מסירה שונים נהגו לכתוב את שתי השורות האחרונות בשירה בצורות כתיבה מגוונות. בכתר ארם צובה, לפי הגהותיו של עמאדי, השורה האחרונה נכתבה בשינוי מהמתכונת של שלוש ושתיים: שורה 29 נחלקה לשניים (לאחר שורה שנחלקה לשלושה), וכמוה שורה 30.³⁹ שורות 29–30 נכתבות כיום בספרי התורה במתכונת השורות הקודמות להן: שורה 29 מחולקת לשני חלקים (לאחר שורה 28 המחולקת לשלושה) ושורה 30 המסיימת את השירה מחולקת לשלושה:

³⁸ פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 32–41.

³⁹ במהלך מחקרו בדק פנקובר 14 דפוסים ראשונים של משנה תורה ונוכח לדעת שאי אפשר ללמוד מהם על דעתו של הרמב"ם בנידון, הואיל ואין הדפוסים תואמים זה לזה. על כן הוא גם בדק כתבי יד של משנה תורה. אף שם מצא חילופי נוסח ביחס לחלוקת שתי השורות האחרונות. בעקבות החילופים בכתבי היד של משנה תורה ובעקבות החילופים בכתיבת שתי השורות האחרונות שבשירה בכתבי היד המקראיים מספרד ואשכנז הסיק פנקובר כי החילופים שבכתבי היד של הרמב"ם מקורם בכתבי היד של מקרא שהיו לפני המעתיקים של כתבי יד הרמב"ם. כלומר, כבר בזמן קדום עלתה השאלה בנוגע לדעת הרמב"ם, איך לכתוב את השורות האחרונות של השירה. לפני המעתיק עמד טופס מהימן של משנה תורה, המחלק את שתי השורות האחרונות לפי דעתו המקורית של הרמב"ם (שהסתמך על הכתר), דהיינו, חלוקה לשניים ושניים (או שכבר עמד לפניו טופס משובש). אך המעתיק תהה כנראה, על חוסר ההתאמה, שהרי אין חלוקת שתי השורות האחרונות דומה לחלוקת שאר השירה לפי דעת הרמב"ם. בגלל ספקותיו הלך המעתיק ובדק את החלוקה שבכתבי היד המקראיים שעמדו לרשותו. היו מעתיקים שראו חלוקה לשניים ושלושה, והיו שראו חלוקה ללא רווחים, וכל אחד העתיק מה שמצא בכתבי היד של המקרא, בחושבו שזו דעתו המקורית של הרמב"ם, שהשתבשה בכתב היד של משנה תורה שהיה מונח לפניו. למעשה, המעתיק הוא זה ששיבש את דעתו של הרמב"ם. לכן רוב כתבי היד של הרמב"ם אינם מעידים עדות נאמנה על דעתו של הרמב"ם לגבי חלוקת שירת היים; פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 32.

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים וישב ה' עליהם את מי
הים ובני ישראל הלכו ביבשה בתוך הים

חלוקה זאת שונה מהחלוקה הפנימית שבכתר,⁴⁰ אך משותף לה ולכתר הוא ששתי השורות (פסוק 19) הן חלק בלתי נפרד מן השירה. שיטה זו משתקפת כבר במסכת סופרים (יב, י) המחלקת את שירת הים לשלושים שורות ומציינת את ראשיהן, וכך עולה כבר ממכילתא דרבי ישמעאל.⁴¹ זאת גם דעתו של ראב"ע בעניין.⁴² גם מקריאת התורה בציבור לפי מנהג תימן, הכוללת ניגון מיוחד לפסוק 19 כמו לשירה עצמה, משתקפת דעה זו.⁴³

לעומת שיטה זו, יש הסוברים כי שתי השורות האחרונות (פסוק 19) אינן בכלל השירה וסיומה הוא בשורה 28 (פס' 18) במילים: 'ה' ימלוך לעולם ועד'. על כן שורות 29–30 נכתבות ברצף, כיתר הטקסט ללא רווחים כלל. כך למשל סבר רמב"ן בפירושו על אתר.⁴⁴ זאת גם הדעה המשתקפת בסידורי התפילה: שם הסתיימה אמירת שירת הים בימי הביניים (באשכנז) בפסוק 'ה' ימלוך לעולם ועד' (שמ' טו 18), ללא פסוק 19, 'כי בא סוס פרעה'; ואף נהגו להכפיל אמירת הפסוק 'ה' ימלוך' כדי לציין את סוף השירה. דעה זו משתקפת גם היום בקריאת התורה בציבור לפי מנהג אשכנז, אף שבספרי התורה האשכנזיים היום שתי השורות אינן כתובות ברצף; שהרי לפי מנהג אשכנז קוראים את השירה בציבור בניגון מיוחד, והוא מסתיים בפס' 'ה' ימלוך'. 'כי בא סוס' נקרא בניגון הרגיל.⁴⁵

כאמור, פנקובר מצא שלמרות הגיוון בחלוקת שתי השורות האחרונות בשירה בכתבי היד, הם משקפים שתי מסורות עיקריות: בכתבי יד ספרדיים פס' 19 (שורות 29–30) נכתב בצורת אריה על גבי לבנה או בצורה שירית, היינו הוא חלק מן השירה, אם כי הוא נחלק אחרת לפי שיטות שונות. בכתבי יד אשכנזיים שתי השורות האחרונות נכתבות ללא רווחים. יש שבהם כאלה ששתי השורות אינן כתובות מתחת לתבנית שירת הים. חלוקה זו משקפת את הדעה שאינן חלק מהשירה.⁴⁶

בכתבי היד האיטלקיים מימי הביניים, כמו בממצאים של פנקובר, קיימות צורות כתיבה מגוונות, המשקפות דרגות שונות של קרבה לכתר ארם צובה או לחלופין ריחוק

⁴⁰ זו החלוקה של הרמ"ה (אבולעפיה מאיר הלוי ב"ר טודרוס, מסורת סייג לתורה, פירנצי תק"י; ד"צ: תל-אביב תשכ"ט, עמ' פה) כפי שנהוגה בכתבי היד הספרדיים, ונתקבלה לאחר מכן בעדות ישראל. על שתי החלוקות ראו בהרחבה אצל פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 41–43.

⁴¹ 'ה' ימלוך לעולם ועד, מפני מה? 'כי בא סוס פרעה ברכבו ופרשיו בים וישב ה' עליהם' וגו'; מהדורת ח"ש הורוביץ-י"א רבין, ירושלים תש"ל, עמ' 151.

⁴² ראב"ע בפירושו הארוך לשמות טו 19; מקראות גדולות הכתר, שמות, מ' כהן (מהדיר), רמת-גן תשע"א, עמ' 127.

⁴³ למקורות נוספים התומכים בדעה זו ראה פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 40, הערה 92.

⁴⁴ מקראות גדולות הכתר, שמות, מ' כהן (מהדיר), רמת-גן תשע"א, עמ' 127.

⁴⁵ פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 38–40 ושם מקורות נוספים התומכים בדעה זו; וראה גם פריץ (לעיל הערה 16), עמ' 190–191.

⁴⁶ פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 36–40.

ממנו. צורות אלה נחלקות לשלושה טיפוסים עיקריים, ושניים מהם נחלקים לטיפוסי משנה:

(1א) שני קטעים בכל שורה כמו בכתר; (2א) יש שני קטעים בכל שורה אבל החלוקה הפנימית אינה כמו בכתר; (ב) יש יותר משני קטעים (לפחות בשורה אחת), או ששתי השורות כתובות ביותר משתי שורות; (1ג) אחת משתי השורות כתובות ברצף; (2ג) שתי השורות כתובות ברצף.

קבוצה 1א: כתבי יד המשקפים זהות או קרבה רבה מאוד לכתר - שני קטעים בכל שורה בקבוצה זו יש שני כתבי יד בלבד שחלוקת שתי השורות האחרונות בשירה זהה בדיוק לחלוקה שבכתר, היינו שומרים על דעתו המקורית של הרמב"ם.⁴⁷ בכתב יד אחד חלוקת השורות זהה בדיוק לכתר למעט ההזחה ימינה של החלק השני שבשורה השנייה (סך הכול 2 אחוזים).⁴⁸

קבוצה 2א: כתבי יד המשקפים זהות למבנה השירה בכתר, שני קטעים בכל שורה אבל בחלוקה פנימית השונה מן הכתר

קבוצה 2א משקפת זהות למבנה השירה שבכתר. בקבוצה זו נמנים שני כתבי יד (1.3 אחוזים) אשר שמרו על מבנה של שני חלקים ושני חלקים, אך שיש לו חלוקה פנימית שונה במעט.⁴⁹ סך הכול על קבוצה א נמנים חמישה כתבי יד שהם 3.3 אחוזים מכלל כתבי היד.

קבוצה ב: כתבי יד שבחלוקת שתי השורות האחרונות בשירה יש יותר משני קטעים (לפחות בשורה אחת), או ששתי השורות כתובות ביותר משתי שורות

בקבוצה זו נמנים 39 כתבי יד (26.3 אחוזים). ב-15 כתבי יד (10 אחוזים) שתי השורות האחרונות בשירה כתובות כמו חלוקת יתר השירה: שורה ובה שני חלקים, ושורה ובה שלושה חלקים; בדומה לחלוקה בכתבי היד הספרדיים, והשורה האחרונה פותחת בתיבת 'הים' ומסיימת ב'הים'.⁵⁰ בחמישה כתבי יד (3.37 אחוזים) שתי השורות האחרונות כתובות כמו חלוקת יתר השירה (שורה של שני חלקים ושורה של שלושה), אך השורה האחרונה פותחת במילים 'את/מי הים' ולא רק 'הים' כפי שמופיע בכה"י הספרדיים.⁵¹ ב-19 כתבי מתוך 39 כתבי היד⁵² (12.8 אחוזים) פס' 19 כתוב ברווחים שונים וביותר משתי שורות.

47; 95; 141.

48 כ"י 50; וזאת כדי לצאת ידי שיטת הרא"ש בעניין פרשה פתוחה. וכך נמצא גם בספרי תורה ספרדיים, ראה פנקובר (לעיל הערה 13), עמ' 256-260.

49; 59; 94.

50 4; 20; 29; 37; 39; 68; 72; 79; 80; 93; 96; 116; 139; 142; 143; על תופעה זו ראה פנקובר, (לעיל הערה 4), עמ' 37.

51 13; 17; 34; 125; 149.

52 9; 10; 12; 16; 25; 42; 57; 60; 77; 92; 109; 111; 112; 118; 119; 137; 150; 152; 154.

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

שתי השורות האחרונות נחלקו בהתאם לתבנית הכוללת של השירה באותו כתב היד, אבל לא נמצאו בהם מסורת חלוקה או שיטתיות בצורת כתיבתן.⁵³

קבוצה ג1: כתבי יד ששתי השורות האחרונות בשירה נכתבו במבנה שירי שונה
בצורה זו נכתבה השירה בשישה כתבי יד שבהם נכתב פס' 19 בשתי שורות, ואחת משתי השורות כתובות ברצף.⁵⁴ קבוצה זו היא 4.1 אחוזים מכלל כתבי היד.

קבוצה ג2: כתבי יד ששתי השורות האחרונות בשירה נכתבו בכתיבה רגילה כשאר הטקסט

בצורה זו נכתבו שתי השורות ברצף כרגיל בפרוזה, ללא רווחים כלשהם. צורה זו נכתבה ב-98 כתבי היד, והם הרוב המכריע של כתבי היד הנבדקים (66.2 אחוזים).⁵⁵ יתר על כן, יש כתבי יד שהשורות בהם כתובות ברוחב הטור הרגיל, ולא בשורות רחבות מתחת לתבנית השירה. ממצא זה מדגיש את העובדה ששורות אלה אינן חלק מהשירה.⁵⁶ סך הכול מונה קבוצה ג' 104 כתבי יד שהם 70.2 אחוזים מכלל כתבי היד.

לסיכום, בבדיקת 148 כתבי היד האיטלקיים התגלו טיפוסים שונים בכתיבת שתי השורות האחרונות של השירה (פס' 19). הממצא הבולט והמובהק הוא שמסורת החלוקה הרווחת היא מסורת אשכנז, הכותבת את פס' 19 ברצף (66.2 אחוזים). בשלושה כתבי יד, כ-2 אחוזים, נכתבו שתי השורות האחרונות בשירה כמו בכתר. בשני כתבי יד נוספים (1.3 אחוזים) נשמר המבנה של שני חלקים ושני חלקים, אך בחלוקה פנימית שונה. בכרבע מכתבי היד (26.3 אחוזים) נכתבו שתי השורות האחרונות כמו החלוקה שבכתבי היד הספרדיים, אך רק 15 מהם (10 אחוזים) זהים למסורת הרווחת בספרד, וב-4 אחוזים נוספים נכתבו שתי השורות במבנה שירי שונה.

כמו באיטליה, מצא פרץ כי ברוב כתבי היד האשכנזיים כתבו את שתי השורות האחרונות של השירה ברצף. המובהקות גדולה יותר – כ-90 אחוזים מכתבי היד לעומת כ-66 אחוזים בכתבי היד האיטלקיים. לעומת מסורת אשכנזית זו ובדומה לממצאים בכתבי היד האיטלקיים, גם פרץ מצא מעט כתבי יד שסופריהם ידעו על המסורת האחרת שלפיה פסוק 19 הוא חלק מן השירה, אך ממגוון החלוקות שתיאר מתברר שאין שיטתיות בצורת הכתיבה של פסוק 19 ומספר צורות החלוקה כמעט זהה למספר כתבי היד.⁵⁷

⁵³ יש שמחלקים בשורות של אחת ושתיים, או שתיים ואחת, או מעין שתיים ושלוש; ייתכן שהממצא מעיד שסופרי כתבי היד לא הכירו את המסורות השונות. אפשרות אחרת היא שהדבר נובע מחוסר תכנון מוקדם ואילו ציגים הכרוכים בתבנית הדף.

⁵⁴ 30; 99; 87 – שורה ראשונה ברצף; 2; 40; 144 – שורה שנייה ברצף.

⁵⁵ 1; 3; 5; 6; 7; 8; 11; 14; 18; 19; 21; 22; 23; 24; 27; 31; 32; 33; 35; 36; 41; 43; 44; 45; 46; 47; 48; 51; 52; 53; 54; 55; 56; 58; 59; 61; 62; 63; 64; 65; 67; 69; 70; 71; 73; 74; 75; 76; 78; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 88; 89; 90; 91; 98; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 110; 113; 114; 115; 117; 120; 121; 122; 123; 124; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 134; 135; 136; 138; 140; 145; 146; 147; 148; 151; 153.

⁵⁶ כגון: 6; 100; 107; 135; 140.

⁵⁷ פרץ (לעיל הערה 16), עמ' 192–195.

להלן טבלה המסכמת את ממצאי צורת כתיבת שירת הים בכתבי היד האשכנזיים בהשוואה לממצאים בכתבי היד האיטלקיים:

קב' מיון	מבנה שירת הים שורות 29-30	כה"י האיטלקיים (באחוזים)	כה"י האשכנזיים (באחוזים)
א1	שני קטעים בכל שורה כבכתר	2	1.3
א2	שני קטעים בכל שורה אבל בחלוקה פנימית שונה	1.3	0.4
ב	יותר משני קטעים או ביותר משתי שורות	26.3	5.6
ג1	מבנה שירי שונה	4.1	3
ג2	כשאר הטקסט	66.2	89.6

ממצאים אלו מאששים את מה שכבר פנקובר הראה בבדיקת מדגם של 13 כתבי יד – שזו מסורת מקומית מובהקת המאפיינת את אשכנז. באיטליה, כמו באשכנז, המסורת הרווחת הייתה לכתוב את פס' 19 ברצף, אם כי היא רווחה פחות באשכנז.

מסורות הכתיבה של שירת הים באיטליה וזיקתן לכתבי היד הקדומים

מנחם כהן הוכיח כי חילופים רבים בנוסח האותיות במקרא בכתבי יד מאוחרים מימי הביניים קשורים למגוון שאפיין את טיפוסי המסורה בימי קדם, בטרם נקבע נוסח מוסמך ומחייב ובטרם התגבש רעיון קדושת הנוסח לאותיותיו.⁵⁸ פרץ הראה בעקבותיו כי מגוון צורות של כתיבת השירה הסוטות מן המקובל היום אינן המצאה של מעתיקים אשכנזים, אלא מקורן בעדי נוסח קדומים, קדם-מסורתיים, שהתגלגלו מארץ ישראל לאשכנז בטרם סיימו בעלי המסורה הטבריינים את עבודתם.⁵⁹ גם מגוון צורות הכתיבה של שירת הים במרחב האיטלקי מקורן בעדי נוסח קדומים שהתגלגלו מארץ ישראל (ומאשכנז) לאיטליה, ואינן פרי המצאה של הסופרים האיטלקים. בסעיף זה אשווה את המסורות השונות של חלוקת שירת הים בכתבי היד האיטלקיים לאחדים מכתבי היד המזרחיים הקדומים.⁶⁰

⁵⁸ מ' כהן, 'קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי יד מקראיים מימי הביניים', עיוני מקרא ופרשנות, א (תש"ם), עמ' 151, 181.

⁵⁹ פרץ (לעיל הערה 16), עמ' 195–199.

⁶⁰ בסך הכול נבדקו 14 כתבי יד מזרחיים מדויקים – א; ברלין 127; ב; 84; ד 67; וטיקן 448; ל; ל¹; ל³; ל⁹; משיגן; ק³; ש; ש¹. לקיצורים של כתבי היד המזרחיים ראו: קולודני (לעיל הערה *), עמ' 357–358; וכן ברשימה שהועלתה למרשתת:

https://hemdathadaram-my.sharepoint.com/personal/orkolodni_hemdat_ac_il/_layouts/15/onedrive.aspx?id=%2Fpersonal%2Forkolodni%5Fhemdat%5Fac%5Ffil%2FDocuments%2FD7%A9D7%95D7%9C%2FD7%97D7%9F%20D7%94D7%A2D7%91D7%95D7%93D7%94%2FD7%A9D7%99D7%A8D7%AA%20D7%94D7%99D7%9D%2FD7%A8D7%A9D7%99D7%9E%20D7%99

השירה גופה

כתיבת השירה ב-28 שורות בדיוק לפי גרסת הרמב"ם, בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים לסירוגין – הייתה נפוצה באיטליה: השירה כתובה כך, ב-56 כתבי יד (37.8 אחוזים מכלל כתבי היד), להוציא חמישה כתבי יד שיש בהם שינויים קלים ביותר. גם בכתבי היד המזרחיים הקדומים דרך כתיבה זו נפוצה: היא מופיעה בכתר ובכל כתבי היד שנבדקו, אך לא נמצאו דרכי כתיבה שונות בכתבי היד הטברניים בשירה עצמה, אלא רק צורה אחת כמו זו שבכתר.⁶¹ מתברר שמסורת הכתיבה של השירה עצמה, כולל ראשי שיטותיה, שנמסרה במסכת סופרים, הייתה המסורת השלטת במזרח, והיא מצאה את ביטויה בכתבי היד הקדומים.

עם זאת, ייתכן שהיו גם דרכי כתיבה נוספות, אבל הן לא הגיעו לידינו. אפשרות אחרת היא שהטיפוסים השונים, בעלי הצורות המיוחדות, נוצרו לא במזרח אלא בתקופה מאוחרת יותר במקומות מסירה אחרים.

סיום השירה

בצורת הכתיבה של סיום השירה (פסוק 19, שורות 29–30) בכתבי היד האיטלקיים התגלו טיפוסים שונים. הממצא הבולט והמובהק שעלה הוא שמסורת החלוקה הרווחת היא מסורת אשכנזי הכותבת את פס' 19 ברצף (66.2 אחוזים; קבוצה ג). מתברר כי כתיבת שתי השורות ברצף אינה חידושם של סופרי אשכנזי, שכן היא מצויה כבר בכתבי היד המזרחיים הקדומים: כ"י ש, מהמאה העשירית, כפי שהראה כבר פנקובר,⁶² וכן בכתב היד הקדום וטיקן 448 מהמאה האחת עשרה. חלוקה זו משקפת את הדעה שרווחת מאות שנים קודם לימי הביניים, כי פס' 19 אינו חלק מהשירה.

בכתבי יד מעטים, 2 אחוזים (שלושה כתבי יד בלבד), נכתבו שתי השורות האחרונות בשירה כמו בכתר. בשני כתבי יד נוספים (1.3 אחוזים) נשמר המבנה של שני חלקים ושני חלקים, אך בחלוקה פנימית שונה במעט. גם שתי אפשרויות אלה מתועדות בכתבי היד העתיקים. טיפוס הכתיבה המחלק את שתי השורות כפי שהן אצל הרמב"ם (על סמך כתר ארם צובה) הוא החלוקה השלטת, ומצוי ברוב כתבי היד המזרחיים הקדומים שבדקתי: א; ב; ב 84; ד 67; ל; ל¹; ל³; ל⁹; משיגן; ק³; ש¹.

[B%D7%AA%D7%91%D7%99%20%D7%94%D7%99%D7%93%2Epdf&parent=%2Fpersonal%2Fforkolodni%5Fhemdat%5Fac%5Fil%2FDocuments%2F%D7%A9%D7%95%D7%9C%D7%97%D7%9F%20%D7%94%D7%A2%D7%91%D7%95%D7%93%D7%94%2F%D7%A9%D7%99%D7%A8%D7%AA%20%D7%94%D7%99%D7%9D&ga=1](https://jewish-faculty.biu.ac.il/files/jewish-faculty/shared/JSIJ23/kolodni.pdf)

חלק מכתבי היד הטברניים המדויקים נבדקו גם בידי ברויאר ופנקובר. ראו ברויאר (לעיל הערה 18), עמ' 165–171; פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 32 ואילך; פנקובר (לעיל הערה 13), עמ' 255–257.

⁶¹ כפי שכבר קבע פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 32–33; וראו גם פרץ (לעיל הערה 16), עמ' 197.

⁶² פנקובר (לעיל הערה 4), עמ' 38–41.

בכ"י המזרחי ברלין 127 נכתבו שתי השורות האחרונות שבכתר בשלוש שורות במקטעים שונים: רווח אחד בשורה 29 ושני רווחים בשורה 30 ובשורה הנוספת 31 הכתיבה ברצף. נראה שהכוונה הייתה לחלק את השורות כמו בשאר השירה, אלא שהשורה האחרונה היא אולי 'שריד' של כתיבה ברצף. ראו איור 9: ברלין, ספריית המדינה 127 (Or. 2° 1213 [= Erfurt 3]), (כ"י ב).

איור 9: כ"י ברלין, ספריית המדינה 127 (Or. 2° 1213 [= Erfurt 3]), (כ"י ב), דף 42r

את החלוקה בכ"י ברלין 127 לא מצאתי במדויק בכתבי היד האיטלקיים. ברם דרך כתיבה זו המחלקת את שתי השורות (29–30 שבתבנית הכתר) לשלוש שורות מופיעה בארבעה כתבי יד: 25; 60; 77; 112.

לטיפוסי החלוקה בשאר כתבי היד האיטלקיים מימי הביניים לא נמצאה עדות בכתבי היד המזרחיים הקדומים. ייתכן שהטיפוסים השונים בעלי הצורות המיוחדות לא נוצרו במזרח אלא בתקופה מאוחרת יותר במקומות מסירה אחרים, ואפשר גם שמבנים אלה נוצרו לראשונה באיטליה עצמה. לסיכום, מהשוואת הממצאים של מבנה שירת הים וצורת הכתיבה של סיום השירה בכתבי היד האיטלקיים לממצאים שבכתבי היד המזרחיים עולה כי כמה מהטיפוסים שבכתבי היד האיטלקיים הם גלגולים של מסורות חלוקה בעלות שורשים קדומים. יש טיפוסי חלוקה בכתבי היד המזרחיים הקדומים שהתגלגלו לכתבי היד האיטלקיים, והממצא מצביע על כך שאין הטיפוסים השונים שבכתבי היד האיטלקיים, במבנה השירה או בסיום השירה, חידושם של סופרי איטליה. לצידם יש טיפוסי חלוקה שונים, שלהם לא מצאתי ראייה בכתבי היד המזרחיים הקדומים, והנחתי כי ייתכן שהם נוצרו לא במזרח אלא בתקופה מאוחרת יותר במקומות מסירה אחרים.

סיכום

הממצא הבולט והמובהק שעלה מבדיקת המבנה של כתיבת שירת הים בכתבי יד איטלקיים מימי הביניים הוא שבערך במחציתם, 53.3 אחוזים, נכתבה השירה בצורת אריח על גבי לבנה במבנה צלעות של שלוש ושתיים, ב-28 שורות בערך (קבוצה ב), ורק בקצת יותר משליש, 37.8 אחוזים, נכתבה השירה כמו בכתר (קבוצה א). קבוצות א ו-ב יחד הן 99.2 אחוזים מכלל כתבי היד מאיטליה, לעומת 88.3 אחוזים מכלל כתבי היד מאשכנז.

מסורות הכתיבה של שירת הים בכתבי יד איטלקיים מקראיים מימי הביניים

הממצא הבולט בכתבי היד מאשכנז הוא כתיבה בצורות אחרות (קבוצה ג1) – 10.4, שאינה מצויה כלל בכתבי היד האיטלקיים. הבדל נוסף הוא שרק ב-37.8 אחוזים מכתבי היד מאיטליה נכתבה השירה בדיוק לפי גרסת הרמב"ם ובהתאם לחלוקה בכתר ארם צובה (קבוצה א1), ואילו באשכנז שיעורה קטן עוד יותר, רק 23.3 אחוזים. בכתיבת שתי השורות האחרונות של השירה (פס' 19) הממצא הבולט והמובהק הוא שמסורת החלוקה הרווחת היא מסורת אשכנז הכותבת את פס' 19 ברצף (66.2 אחוזים). בכתבי יד מעטים, כ-2 אחוזים, נכתבו שתי השורות האחרונות בשירה כמו בכתר. ברבע מכתבי היד (26.3 אחוזים) נכתבו שתי השורות האחרונות כמו החלוקה בכתבי היד הספרדיים, לעומת 5.6 אחוזים מכלל כתבי היד מאשכנז. באשכנז כמו באיטליה, רוב כתבי היד רחוקים מדמות החלוקה בכתר לעניין שורות 29–30. הממצא הבולט בכתבי היד מאשכנז היא הכתיבה של שתי השורות האחרונות ברצף, 89.6 אחוזים, לעומת 66.2 אחוזים מכתבי היד באיטליה. רק בכתבי יד בודדים מאיטליה, 3.3 אחוזים, נכתבו שני קטעים בכל שורה בדומה לכתר (קבוצה א1 ו-א2), ואילו באשכנז האחוזים נמוכים יותר, רק 1.7 אחוזים. מהשוואת מסורות הכתיבה של השירה בכתבי היד האיטלקיים למסורות קדומות נמצא כי טיפוס מסורות כתיבה מעטים בכתבי היד האיטלקיים הם גלגולים של מסורות חלוקה בעלות שורשים קדומים, שהתגלגלו ברחבי התפוצה היהודית והתאזרחו בכתבי היד המקומיים באיטליה בימי הביניים. לעומת זאת נמצא כי טיפוס מסורות הכתיבה המשותפים לכתבי יד איטלקיים ולכתבי יד אשכנזיים מעידים על קשר מסוים בין כתבי היד של אשכנז לאלו של איטליה; וכמה חילופים משותפים בשניהם הושפעו מכתבי יד קדומים יותר מהמזרח ומבבל. הטיפוסים המשותפים מעידים על מסורות כתיבה שהיקפן לא היה מוגבל במקום ובזמן, ולכן אין לראות בהם תוצאה של שיבושי מעתיקים אלא גלגולים של חלוקות קדומות, שנתקיימו במסורות מקומיות לצד מסורת הכתר, שבה בחר הרמב"ם.